

AZ ÍRÁS-OLVASÁS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

DR. DÁNYI DEZSŐ

A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportja 1964. évben befejezte az analfabétizmussal kapcsolatos történeti stúdium első alapvetését. A téma felelőse *dr. Móricz Miklós* az analfabétizmus magyarországi alakulásának közel száz éves idősorait összegyűjtve és elemezve oly részleteket és összefüggéseket tárt fel, amelyek nemcsak kulturális fejlődésünk mérföldköveit jelölik, hanem demográfiai, szorosabban véve népesedési történetünk mélyebb analizisét is szolgálhatják. Gondolunk itt elsősorban a kulturális fejlődést és a népmozgalom jelenségeit egymással összefüggésbe hozó régibb és újabb nézetek megítélésére és olyan népesedéspolitikai elvek mérlegelésére, amelyek népek vagy néprétegek demográfiai jellemzőit művelődési színvonalukkal tették egyenlővé.

Móricz Miklós már a tanulmány bevezető részében kiemeli, hogy az analfabétizmus fokozatos megszűnése szoros összefüggésben áll a feudális termelési mód és társadalmi rend felszámolásával. Az állam iskolapolitikai koncepciója és tevékenysége ugyanis nagyrészt csak azért járhatott sikerrel, mert az egyének boldogulása a kapitalista termelési módban minimális írni-olvasni tudás nélkül elképzelhetetlenné vált. Az egyéni és a közérdek szerencsés találkozásának köszönhető tehát, hogy az analfabéták aránya 1869 és 1910 között Magyarországon is a felére csökkent.

Az analfabétizmus országos arányszámainak alakulása azonban Magyarország sajátos gazdasági és társadalmi fejlődéstörténete miatt igen nagy különbségeket takar. Ezeket a különbségeket a tanulmány készítője az országot természetföldrajzi, történeti és néprajzi ismérvek alapján 12 régióra bontva vizsgálta. A tanulmány szerkezetéből először népszámlálásonként rajzolódik ki az ország és egy-egy régió analfabétizmusának mérete és változása, majd pedig nem, kor, anyanyelv és két közgazdasági tényező vetületében is bemutatja szerző az írás-olvasás előrehaladását.

a) *Fényes Elek* 1840–1843. évi közléseiből kiindulva az 1910-ig tartó fejlődés többek között azt bizonyította, hogy amíg a vizsgált korszak kezdetén az ország központi területén volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók arányszáma, addig a rákövetkező félévszázad alatt éppen a perem régiókban mutatható ki a legnagyobb mértékű fejlődés. Ezt a tényt az elkövetkező vizsgálatokban tanulságos volna egybevetni a demográfiai mutatók, a foglalkozási összetétel megváltozásával is — keresve a feleletet a népeség kulturális színvonalának és népesedési magatartásának összefüggéseire.

b) Az is jellemző, hogy a XIX. század közepén nem a legiparosodottabb városaink analfabétizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kultúrcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzik Budát és Pestet. Feltehető, hogy a bevándorló, nagyrészt írástudatlan napszámos- és cselédréteg még bő munkaalkalmat talált a primitív szervezettségű iparban és építkezéseknél és jelentős mértékben lerontotta a fejlődő városok kulturális szintjét. Később azonban ez a jelenség megszűnik és a városi népesség írástudatlanságát a proletáriátus nyomora idézi elő, mert gyermekeiket a nyomor, a gyermekmunka kényszerű lehetőségei fosztják meg a betűvetés elsajátításától. Nem volna érdektelen, ha a további vizsgálatok az iskolaköteles-korúak összeírásait és a tanulók létszámát összevetve arra is kiterjeszkednének, hogy

mely vidéken, milyen társadalmi rétegek gyermekei hanyagolták el az iskola látogatását és váltak analfabétákká. Azt ugyanis részleteiben is ismernünk kellene, hogy az általános tankötelezettség és a kényszerítő rendszabályok korszakában, milyen társadalmi vagy gazdasági indokok idézhették elő az analfabétizmust, különösen a XX. században, amikor az analfabéta már úgyszólván önmagát zárta ki a modern életből és társadalmilag is hátrányos helyzetbe került.

c) A tanulmány szerzője kiemeli, hogy az analfabétizmus mértékét és felszámolását nagymértékben az iskolahálózat nagysága és sűrűsége határozta meg. Ennek egyik legjellemzőbb példája, hogy a török által legjobban elpusztított és újraterlepített déli területek kiemelkedő kulturális szintet értek el a XIX. század közepére, mivel a császári és katonai közigazgatás itt már a XVIII. században sűrű iskolahálózatot létesített. A tanulmány ilyen irányú részletesebb kiegészítése területi vetületben mélyebb analízist nyújthat az analfabétizmus indokairól és eltérő nagyságáról. Már az eddig feldolgozott adatok is azt bizonyítják, hogy az írás és olvasás elsajátítását semmiféle népi — nemzeti — vagy osztály jellemzők nem határozták meg, hanem elsősorban az iskolák száma és sűrűsége, valamint az egyes tájak gazdasági, társadalmi viszonyai. Természetesen a népesség iskolai végzettségének adatai csak közvetve nyújtanak felvilágosítást az analfabétizmus nagyságáról, mivel egyáltalán nem bizonyos, hogy az iskolai végzettséggel nem rendelkezők analfabéták maradtak, de az sem törvényszerű, hogy mindenki megtanult írni, olvasni, aki csak az elemi (általános) iskola néhány osztályát látogatta.

d) A nemek közötti társadalmi és gazdasági különbség az analfabétizmus terén is kimutatható. A nők analfabétizmusa még 1910-ben is 10%-kal volt magasabb, mint a férfiaké, az egyes régiók minimális és maximális értékei között pedig lényegesen nagyobb volt a különbség, mint az analfabéta férfiak hasonló értékei között. A vizsgált időszakban a két nem analfabétizmusának csökkenése közel párhuzamosan haladt előre, illetve a nőknél csak az utolsó dekádban gyorsult meg a fejlődés üteme. Az is megemlítenendő, hogy a nők analfabétizmusának szóródása annál kisebb — megyei szinten — minél magasabb az írni-olvasni tudó férfiak aránya a régióban.

e) A népszámlálások részletesen bemutatják a népesség írástudatlanságának nagyságát, nemcsak terület és nemek szerint részletezve az adatokat, hanem 1910-ben például kor szerint is. Ezek a források lehetőséget nyújtanak arra is, hogy az 1869. évet — az első népszámlálás időpontját — megelőző korszak analfabétizmusát megközelítsük. Szerző többek között arra a meglepő, de egyáltalán nem valószínűtlen megállapításra jutott — Fényes adatainak összevetése alapján —, hogy az analfabéta népesség nagyobb arányokban halálozott el, mint az írni-olvasni tudók. 1910-ben ugyanis az életben levő 60–70 évesek között 10–15%-kal volt magasabb az írni-olvasni tudók aránya, mint Fényes adatai alapján becsülve 1840 és 1850 között. Egyébként valószínű, hogy az analfabétizmus elleni küzdelem első jelentős eredményei a szabadságharc utáni évtizedekben jelentkeztek. Az előbb említett 1910. évi és a beiskolázási statisztika adatai ugyanis azt igazolják, hogy az analfabéták 1910. évi átlagát már az 1840–1860. évi generáció is megközelítette és a fejlődés üteme 1870 után szükségszerűen lényegesen kisebb volt.

f) Az írás-olvasás tanítása még az általános tankötelezettség és az állami iskolaügy kifejlődése után is jelentős mértékben az egyházak tevékenységéhez kapcsolódott. Móricz Miklós elemzései azonban azt igazolják, hogy az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya igen nagymértékben hullámzott a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint. Például a római katolikusok írástudása megyénként még 1910-ben is 48 és 73% között ingadozott. A reformátusok közül pedig 83% az írástudó Bars megyében, Szilágyságban ellenben csak 50%. Még a teljesen elszórt, nagyobb tömbökben nem élő izraelita vallásúak írástudása között is igen nagy különbségek jelentkeztek. Zólyom megyében például a felnőttek megközelítették a teljes írni-olvasni tudás mértékét, ezzel szemben Máramaros megyében még 1910-ben is csak minden harmadik felnőtt tudott írni és olvasni. Hasonló különbségek találhatók a többi felekezet megyei arányai között is. Egy-egy régió átlagos analfabéta értékeit sokkal inkább megközelítették a különböző val-

lásúak analfabétáinak arányszámai, mint saját vallásuk országos átlagát. Egyébként az írni-olvasni tudás felekezetenként és ezen belül kor szerint bontott idősorai ugyanúgy viselkednek, mint az egyes régiók idő, illetve kor szerint megszerkesztett sorai. Azaz a legmélyebbről induló felekezetek emelkednek a leggyorsabb ütemben és az 1840—1860 között lezajlott, korábban említett nagyarányú fejlődés, úgyszólván minden felekezet 1910. évi kor-diagramjából is leolvasható. Mindebből szerző azt a következtetést vonhatta le, hogy a felekezeti hovatartozás a XIX. század második felében már nem alkotott különbségtevő tényezőt, az írás-olvasás elsajátítása terén, illetve, hogy a tömeges népoktatás kifejlesztése nem az egyházi szervezettől függött.

Az anyanyelv és az írás-olvasás kapcsolata a felekezeti megoszlásban vizsgált megállapításokhoz hasonló eredményekre vezetett. Külön kiemelkedő a hazai román és rutén anyanyelvű népesség analfabétáinak gyors megfogyatkozása a vizsgált félévszázad alatt. 1910-ben a román anyanyelvű népesség fele értett az írás-olvasás mesterségéhez az 1869. évi 8%-kal szemben. A rutén anyanyelvűeknél ezek az arányok még nagyobb fejlődésről tesznek bizonyosságot: az 1869. évi 3%-kal szemben 1910-ben 46%-ot tett ki az írni-olvasni tudók aránya.

g) A tanulmány utolsó fejezete az analfabétizmus és a népsűrűség, valamint a bevetett terület aránya közötti kapcsolatok összefüggéseit kereste. Néhány szélsőséges érték logikai kapcsolatán túl azonban nem mutatható ki semmiféle egységes vagy törvényszerű összefüggés. Valószínű, hogy a népsűrűség és a bevetett terület mutatója mellett egyéb tényezők együttes hatását is számításba kellene venni az analfabétizmus gazdasági rugóit kutatva.

Az analfabétizmusról szóló tanulmány eddig elkészült fejezetei bő statisztikai alpanyagot és igen sok értékes szempontot szolgáltatnak egy további részleteiben és célkitűzéseiben még kibővíthető demográfiai elemzéshez.

Az analfabéták aránya Magyarországon (1869—1910)
Удельный вес неграмотных в Венгрии (в 1869—1949 гг.)
Illiterate Ratio in Hungary (1869—1949)

A) Horvát-Szlavonországgal (1)	6 évesnél idősebb népesség (2)	ebből írni-olvasni nem tud (3)	‰
	1000-ben		
1869.	12 351,3	8 760,7	68,7
1880.	13 039,1	7 649,9	58,7
1890.	14 433,6	7 107,3	49,4
1900.	16 183,1	6 586,7	40,7
1910.	17 656,3	5 881,1	33,3
B) Mai Magyarország területén (4)			
1910.	6 463,3	1 269,8	19,7
1920.	7 194,9	1 092,8	15,2
1930.	7 619,0	734,8	9,6
1941.	8 380,5	635,6	7,6
1949.	8 253,5	498,4	6,0

Горизонтальная графа: (1) Включая Краоцию и Славонию; (2) население старше 6 лет; (3) в том числе: неграмотные; (4) актуальная территория Венгрии.

Heading: (1) Including Croatia-Slavonia; (2) population over 6 years of age; (3) of which: illiterate; (4) actual territory of Hungary.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГРАМОТНОСТИ В ВЕНГРИИ

Резюме

Демографическая исследовательская группа Центрального Статистического Управления закончила первый основополагающий этап исторического исследования в связи с грамотностью в Венгрии. Ответственный

по теме *д-р Миклош Мориц*, собравши и проанализировавши динамические ряды по грамотности почти-что за сто лет, раскрывает такие детали и взаимосвязи, которые отмечают не только краеугольные камни культурного прогресса, но могут служить также и в качестве углубленного анализа по вяткой в более узком смысле демографической истории.

Из вводной части очерка вытекает, что постепенная ликвидация неграмотности находилась в тесной связи с ликвидацией феодального способа производства и общественного строя. Лишь благодаря этому доля неграмотных в Венгрии сократилась в период с 1869 по 1910 год наполовину.

В дальнейшем автор по переписям населения показывает размеры и движение неграмотности по стране в целом и отдельным районам, а затем излагает прогресс грамотности по полу, возрасту, родному языку, а также в экономической плоскости. Среди важнейших выводов следует выделить то обстоятельство, что если в начале исследуемого периода наиболее значительный был удельный вес грамотных в центральных областях страны, то в следующее пятидесятилетие наиболее крупный прогресс наблюдался в окраинных районах. Далее обработанные данные показывают, что усвоение грамоты не определяли ни национальные, ни демографические, ни классовые признаки, а в первую очередь число и плотность школ и общественно-экономические условия отдельных краев и областей.

Следующие главы, показывающие развитие системы народного просвещения, связь между неграмотностью, плотностью населения и степенью интенсивности сельскохозяйственного производства, предоставляют богатый статистический материал и многочисленные ценные соображения для дальнейшего, еще более развернутого по деталям и целеустановкам, демографического анализа.

THE SPREAD OF LITERACY IN HUNGARY

Summary

It is in 1964 that the first foundation of a historical study on illiteracy was laid by the Research Group for Population Sciences of the Central Statistical Office. *Dr. Miklós Mórićz*, in charge of this work, has collected and analysed the time-series for nearly 100 years on the development of illiteracy in Hungary and has discovered such details and connections as indicate not only the milestones of our cultural development but may supply also a deeper analysis of our demographic, or, more strictly, population history.

The introductory part of the study reveals that the gradual liquidation of illiteracy was in close connection with the liquidation of the feudal methods of production and the feudal social order. Owing to this, the proportion of illiterates decreased also in Hungary by 50 per cent between 1869 and 1910.

Further, the author sketches the proportion and changes of illiteracy in the country as a whole and by regions on basis of the individual population censuses; then he shows the advancement of literacy also in the light of sex, age, mother tongue and economic factors. From among the most important findings of the analysis the fact should be stressed that, whereas at the beginning of the period under review the highest proportion of literates could be found in the central part of the country, during the subsequent half century the greatest advancement could be experienced in the very border regions. Moreover, the processed data show that the mastering of literacy was determined by no kind of population, national or class characteristics but it was due, first of all, to the number and density of schools as well as to the economic and social conditions of the different regions.

The chapters in which the development of the educational system and the connection between illiteracy, on the one hand, as well as population density and intensity of agricultural production, on the other, are reviewed have supplied an ample basic statistical material and a number of valuable aspects for an additional demographic analysis to be extended in its details and targets.